

Eastern Europe Studies Centre
Est. 2006

LENKIJOS IR LIETUVOS REGIONINIO BENDRADARBIAVIMO VIZIJOS – (NE) SUDERINAMOS?

Analitinė publikacija

MARIJUŠ ANTONOVIČ

Santrauka

Lietuvą ir Lenkiją sieja gilūs ir intensyvūs dvišaliai santykiai. Galima teigti, kad Lietuvos ir Lenkijos strateginė partnerystė nebeegzistuoja vien tik politikų retorikoje ir dokumentuose. Tačiau pokyčiai tarptautinėje aplinkoje ir Lenkijos vidaus politikoje verčia nerimauti dėl šių santykių būklės tvarumo ir verčia galvoti, kaip dar būtų galima juos sustiprinti. Lietuva ir Lenkija glaudžiau veikia dvišaliuose ir daugiašaliuose formatuose Europos Sąjungoje (ES) bei NATO. Tačiau vis dar lieka neišnaudotos galimybės stiprinti Lietuvos ir Lenkijos regioninio bendradarbiavimo santykius: be Rytų partnerystės šalių, Lietuva ir Lenkija glaudžiai nebendradarbiauja jokių regioniniu formatu.

DR. MARIJUŠ ANTONOVIČ – Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto dėstytojas. Domisi Lenkijos užsienio politika, vidutinėmis galiomis, tarptautinių santykių teorija, užsienio politikos analize. VU TSPMI apgynė disertaciją apie Lenkijos politiką Rusijos atžvilgiu XXI a. Dėsto tarptautinių santykių teorijas, diplomatinės ir saugumo studijas. Stažavosi Varšuvos ir Krokuvos Jogailaičių universitetuose.

Lietuva ir Lenkija dėl savo geografinės padėties ir dydžio turi skirtingas regioninio bendradarbiavimo vizijas ir prioritetus, tačiau šios vizijos nėra nesuderinamos. Šalių strateginę partnerystę galima būtų pakelti į naują lygį, jei Lietuva aktyviau įsitrauktų į Trijų jūrų iniciatyvą ir rastų naujų formų vystyti Lenkijos santykius su Baltijos ir Šiaurės šalimis.

Įžanga

Šiandien Lietuvos ir Lenkijos politiniai santykiai yra pasiekę turbūt geriausią būklę po abiejų šalių įstojimo į ES ir NATO. Vyksta reguliarūs abiejų šalių politikų ir diplomatų susitikimai, vadovų vizitai, plėtojamas glaudus bendradarbiavimas karybos, energetikos, transporto, užsienio politikos srityse, ypač sprendžiant Rytų kaimynystės klausimus, realizuojami bendri infrastruktūros projektai. Galima teigti, kad Lietuvos ir Lenkijos strateginė partnerystė jau nebėra tik tuščia retorika, egzistuojanti politikų kalbose ir strateginiuose institucijų dokumentuose. Geriausias to pavyzdys yra jau du kartus įvykę bendri Lietuvos ir Lenkijos Vyriausybių posėdžiai¹ ir veikiantis Lietuvos ir Lenkijos prezidentų konsultacinis komitetas.

Kita vertus, dabartinis etapas Lietuvos ir Lenkijos santykiuose nėra beprecedentis. Galima prisiminti 2005–2007 m. plėtotą strateginę partnerystę, nutrūkusią dėl neišspręstų tautinių mažumų klausimų ir pasikeitusios valdžios Lenkijoje. Progresas sprendžiant tautinių mažumų klausimus vis dar yra lėtas, o, anot kai kurių Lenkijos tyrėjų, tikimybė, kad Lenkijoje po 2023 m. Parlamento rinkimų į valdžią ateis opozicija, yra didesnė, nei kad „Teisės ir teisingumo“ partija suformuos valdančiąją daugumą.² Nors įsibėgėję bendri Lietuvos ir Lenkijos projektai ir gilėjanti šalių integracija skatins abiejų šalių politikus tęsti bendradarbiavimą, bet šiuose santykiuose vis

dar išlieka nemenka rizika, kad jie gali pakrypti ir į blogesnę pusę, o pasitikėjimas tarp Lietuvos ir Lenkijos sumažės.

Dar didesnį iššūkį Lietuvos ir Lenkijos santykiams kelia nauji tarptautinės politinės darbotvarkės klausimai. Lietuvos integracijos į bendrą Europos energetikos rinką, Astravo atominės elektrinės elektros blokados, žaliosios energetikos transformacijos, politinės krizės Baltarusijoje, Rusijos atgrasymo, Kinijos ekspansijos stabdymo, euroatlantinių organizacijų plėtros, migracijos valdymo klausimų negali išspręsti vien tik glaudus Lietuvos ir Lenkijos bendradarbiavimas. Reikia didesnės valstybių koalicijos.

Tiek Lietuvos, tiek Lenkijos politikai manė, kad šiuos dvišalio bendradarbiavimo ribotumus atstos narystė ES ir NATO ir šių organizacijų teikiami užsienio bei saugumo politikos instrumentai. Vis dėlto pastarųjų metų įvykiai parodė, kad ir šie formatai turi savo trūkumų. ES ir NATO yra sudėtingi daugiašalės diplomatijos organizmai, kuriuose sprendimai pasiekiami konsensuso būdu ir kurie ne visada tenkina Lietuvos interesus. Pavyzdžiui, ES Rytų partnerystės programa turi konkuruoti dėl politinės ir finansinės paramos su kitų valstybių noru plėtoti kaimynystę Pietuose arba plėtrą į Vakarų Balkanus.

Per pastaruosius penkerius metus tiek Lietuva, tiek Lenkija atrado būdą papildyti bendradarbiavimą dvišaliu ir daugiašaliu ES ir NATO lygiu – formuoti regioninio bendradarbiavimo platformas. Šalia tradicinio Višegrado ketverto (Lenkijos, Čekijos, Vengrijos, Slovakijos) ar Baltijos Tarybos atsirado nauji dariniai: Trijų jūrų iniciatyva, Bukarešto devintukas, Liublino trikampis. Galima sakyti, kad Lietuva ir Lenkija šitaip įsiliejo į bendrą tendenciją plėtoti regioninį bendradarbiavimą ir aktyvesnę koalicijų kūrimą po Lisabonos sutarties įsigalėjimo.

Tokia situacija skatina įvertinti, kaip naujos regioninio bendradarbiavimo platformos gali tapti papildomu veiksmu, stiprinančiu Lietuvos ir Lenkijos strateginę partnerystę, padedančiu įgyvendinti abiejų šalių bendrus interesus ir užtikrinančiu jos tęstinumą nepriklausomai nuo vidaus politikos pokyčių. Norint rasti atsakymą reikia palyginti, kokios yra Lietuvos ir Lenkijos regioninio bendradarbiavimo vizijos ir kokie jose formuluojami tikslai. Tam siekiui šioje analizėje bus apibrėžta, kokiuose regionuose, kokiais būdais ir kodėl Lenkija ir Lietuva plėtoja bendradarbiavimą. Palyginus Lenkijos ir Lietuvos regioninio bendradarbiavimo vizijas, bus vertinama, kiek jos yra suderinamos, ir pateikiamos rekomendacijos, kaip galima būtų stiprinti Lietuvos ir Lenkijos veikimą bendrose regioninio bendradarbiavimo platformose.

1 Lenkijos regioninis bendradarbiavimas – daugiau nei tik saugumas

Lenkiją galima laikyti vidutine galia Europoje. Tai yra 6-ta pagal dydį ekonomika ir 5-ta pagal gyventojų skaičių valstybė ES,³ kuri reguliariai skiria bent 2 % nuo BVP krašto apsaugai. Anot Davido R. Mareso, vidutinės galias galima apibrėžti kaip valstybes, kurios gali paveikti tarptautinę sistemą tik kartu su keletu mažesnių

valstybių.⁴ Tad Lenkijai regioninis bendradarbiavimas svarbus ne tik saugumo užtikrinimui, bet ir jos įtakos stiprinimui tiek regione, tiek ES ir NATO.

Rytų partnerystės šaly

Kol kas esminis Lenkijos regioninės įtakos ir interesų sklaidos laukas už ES ir NATO ribų yra Rytų partnerystės programa. Lenkija tiki, kad gilesni ir glaudesni Rytų partnerystės šalių ryšiai su ES ilguoju laikotarpiu ves šias valstybes ES narystės link. Tai turėtų padidinti saugumą Lenkijos kaimynystėje, sumažinti Rusijos įtaką regione ir prisidėti prie Lenkijos rytinių ir pietinių vaivadijų gerovės.

Tačiau jau ilgą laiką Lenkijos ekspertai ir politikai teigia, kad Rytų partnerystės programa išsisėmė ir ją reikėtų reformuoti. Didelį iššūkį programai kelia stagnuojančios reformos šalyse, kurios pasirašė asociacijos susitarimus su ES (Ukrainoje, Moldovoje ir Sakartvele). Be to, Lenkija išskiria ir ekonominės stagnacijos problemą Rytų partnerystės šalyse.⁵ Konkrečių idėjų ir koncepcijų vis dar trūksta, tačiau tam tikrus kontūrus, kaip galėtų atrodyti Lenkijos pozicijos Rytų partnerystės reformos atžvilgiu, galima įskaityti Jakubo Benedyczako, Annos Marios Dyer, Lidios Gibadło, Elżbietos Kacos, Jakubo Pieńkowskio ir Danielio Szeligowskio iš Lenkijos tarptautinių santykių instituto ataskaitoje apie Rytų partnerystę.

Anot autorių, ES visoms Rytų partnerystės programos valstybėms turi padidinti finansavimą kertiniams infrastruktūros projektams, gerinti investicinių fondų įsisavinimą, kovoti su dezinformacija, stiprinti strateginę komunikaciją, kovoti su hibridinėmis grėsmėmis, remti Rytų partnerystės šalių visuomenėms svarbias reformas, ypač skaitmeninėje rinkoje, skatinti gyventojų, ypač jaunimo, mobilumą ir stiprinti nevyriausybinės organizacijas. Be to, Rytų partnerystė turi numatyti specialų pasiū-

lymą asocijuotoms programos šalims. Būtinai naujo politinio formato, jungiančio Sakartvelą, Ukrainą, Moldovą ir likusias ES šalis, sukūrimas. Tai galėtų vykdyti užsienio reikalų ministrai. Taip pat Rytų partnerystės programa turėtų gilinti bendradarbiavimą tarp Sakartvelo, Ukrainos ir Moldovos bei sukurti instrumentus, padėsiančius šioms šalims geriau įgyvendinti laisvosios prekybos susitarimus su ES.⁶ Verta atkreipti dėmesį, kad ataskaita buvo publikuota 2019 m. kovą, todėl jos rekomendacijos iš esmės nebegalioja Baltarusijai.

Lenkijos tarptautinių santykių instituto ataskaitoje apie Rytų partnerystę taip pat išskiriama dar viena problema: nepakankama Vakarų valstybių, ypač Vokietijos, parama programos plėtrai.⁷ Kaip atsakas į šį iššūkį tampa iš dalies nauja Liublino trikampio iniciatyva, vienijanti Lenkiją, Lietuvą ir Ukrainą. 2021 m. liepą visų trijų šalių užsienio reikalų ministrų pasirašytas bendradarbiavimo planas numato bendrus tris šalių projektus politikos, daugiašalės diplomatijos, gynybos, kibernetinio ir energetinio saugumo, infrastruktūros, ekonomikos, medicinos, kultūros, nevyriausybinių organizacijų, paveldo priežiūros srityse.⁸ Lenkijos perspektyvoje Liublino trikampis galėtų tapti platforma, per kurią galėtų būti toliau palaikomos Ukrainos aspiracijos integruotis į ES ir NATO.⁹

Trijų jūrų iniciatyva

Pats rimčiausias regioninio bendradarbiavimo formatas ES viduje Lenkijai yra Trijų jūrų iniciatyva (3SI), kurią sudaro valstybės tarp Baltijos, Juodosios ir Adrijos jūrų: Estija, Latvija, Lietuva, Lenkija, Čekija, Slovakija, Vengrija, Rumunija, Bulgarija, Slovėnija, Kroatija ir Austrija. Šios bendradarbiavimo platformos iniciatorės yra Lenkija ir Kroatija, bet pirmos diskusijos apie tokio pobūdžio platformą prasidėjo dar 2012–2013 m. tarp Lenkijos verslo, JAV tyrimų centrų ir Lenkijos Vyriausybės. Pirminė platformos idėja yra gilinti 3SI šalių tarpusavio ryšius, ypač

energetikos, transporto ir skaitmenizacijos srityse. Tam tikslui yra įkurtas Trijų jūrų tarptautinis investicinis fondas, kuris turėtų finansuoti 3SI projektus ir prie kurio finansiškai prisidėjo 9 iniciatyvos narės. Esą Vidurio Europos šalių tarpusavio ryšiai ir integracija yra mažiau pažengusi nei Vakarų Europos valstybių. Pagrindinė to priežastis yra iš komunizmo laikų paveldėta energetikos ir transporto infrastruktūra, kuri jungia Vakarus su Rytais ir buvo skirta užtikrinti Maskvos dominavimą regione, bet ne tų šalių tarpusavio ryšius.¹⁰

Manoma, kad didesnė 3SI šalių tarpusavio integracija paskatintų tų šalių ekonominius ryšius, paspartintų jų ekonominį augimą, mažintų jų atsilikimą nuo Vakarų Europos. Tai ne tik pagerintų 3SI piliečių ekonominę gerovę, bet per atviras sienas vykstantis prekių, paslaugų, žmonių judėjimas ir dėl to augančios bendros naudos leistų jiems labiau pajusti narystės ES privalumus. Todėl Lenkija 3SI pristato kaip bandymą regione sustiprinti pačią ES: tai turėtų sumažinti skirtumus tarp Vidurio ir Vakarų Europos, o tai ilgainiui turėtų pavirsti į mažesnius nesutarimus tarp šių valstybių. Dėl to Lenkija ir kitos valstybės, aktyviai veikiančios 3SI, pvz., Estija, Slovėnija, Kroatija, Bulgarija, dėjo dideles pastangas į 3SI formatą įtraukti Europos Komisiją, Europos investicijų banką, Europos rekonstrukcijos ir plėtros banką ir Vokietiją, kuri baiminasi, kad 3SI gali būti nukreipta prieš ES. Dėl tų pačių priežasčių į 3SI nebuvo įtraukta Ukraina ir Vakarų Balkanų valstybės, nepriklausančios ES.¹¹

Pati Lenkija pabrėžia, kad šis projektas yra technokratinis ir neturi jokio geopolitinio atspalvio. Tam tikra prasme šis projektas žymi Lenkijos politikos formuotojų mąstymo pokytį: užuot kūrus dideles vizijas apie Vidurio Europos politinio bloko kūrimą (pvz. tarpukario „Intermarium“ koncepcijos atgaivinimą), kuris taptų atsvara Rusijai ir didžiosioms Europos valstybėms, tačiau, tikėtina, greitai subliūkštų dėl pernelyg sunkiai suderinamų šalių interesų,

verta padirbėti su regionu iš pagrindų. Sukūrus tampresnius ekonominius, energetinius, transporto, skaitmeninius ryšius tarp regiono valstybių, po 10–15 m. galbūt būtų galima grįžti prie kalbų apie Vidurio Rytų Europos regioninio bloko kūrimą.

Vis dėlto teiginiai, kad Trijų jūrų iniciatyva neturi politinės potekstės, nėra visiškai teisingi. Pirma, į 3SI yra smarkiai įsitraukusios JAV. 3SI koncepciją kūrė ne tik Lenkija, Kroatija, bet ir JAV tyrimų centras „Atlantic Council“.¹² JAV 3SI mato kaip būdą išlaikyti glaudžius ryšius su ES, dalyvauti jos politikoje ir sustiprinti transatlantinį aljansą, o tai tampa ypač aktuolu „Brexit“ kontekste. Iniciatyvą ypač aktyviai rėmė Donaldas Trumpos administracija. Be to, JAV mato galimybę pasipelninti ir jos kompanijoms, pvz., įsitraukiant į įvairius skaitmeninius projektus. Kartu tai įtraukia ir energetikos projektus – vienas iš 3SI tikslų yra bendros energetikos rinkos sukūrimas ir joje didelė rolė yra numatyta suskystintų dujų ir naftos importui iš JAV.

Antra, gilėjanti integracija tarp 3SI šalių, JAV, Europos Komisijos ir kitų svarbiausių Vakarų Europos valstybių parama ir gaunama ekonominė nauda 3SI narėms turėtų tapti atsvara Rusijos ir Kinijos kapitalui. Kai kurie JAV strategai numato, kad 3SI galėtų ilgainiui pavirsti į atsvarą Kinijos propaguojamai 16+1 bendradarbiavimo platformai tarp Kinijos ir Vidurio Europos šalių. Tai yra svarbu ir dujotiekio „Nord Stream II“ kontekste: energetinių jungčių plėtra tarp 3SI šalių galėtų atsverti neigiamus dujotiekio padarinius.¹³ Dabartinio JAV prezidento Joe Bideno administracija politiniais pareiškimais toliau išreiškia paramą 3SI, bet vis dar susilaiko nuo konkretesnių veiksmų, pvz., finansiškai prisidedant prie Trijų jūrų iniciatyvos investicinio fondo.¹⁴ Tačiau dėl minėtų priežasčių, ypač dėl JAV prioriteto atsverti augančią Kinijos įtaką, galima tikėtis, kad JAV toliau rems Trijų jūrų iniciatyvą.

Trečia, 3SI turi labai aiškią karinę dimensiją. Tokie infrastruktūriniai projektai kaip „Via Carpathia“, „Via Baltica“, „Rail Baltica“, Centrinis komunikacijos uostas Lenkijoje būtų naudojami NATO, JAV karių ir leistų praktiškai įgyvendinti karinės Šengeno erdvės idėją, apie kurią daug kalba JAV kariškiai.¹⁵ Tai leistų JAV ir NATO sąjungininkų kariuomenėms efektyviau judėti tarp skirtingų veiklos teatrų, pvz., tarp Baltijos ir Juodosios jūrų, kas yra ypač svarbu turint omeny tai, kad JAV kol kas neplanuoja regione dislokuoti nuolatinių karių. Tai dar viena priežastis, dėl ko 3SI yra ypač akcentuojama Šiaurės ir Pietų jungčių plėtra. Karinę 3SI dimensiją pabrėžia ir Lenkijos užsienio reikalų ministerija.¹⁶

Višegrado ketvertas

Kitas Lenkijai svarbus regioninio bendradarbiavimo formatas ES viduje yra Višegrado ketvertas (V4), kurį sudaro Lenkija, Čekija, Slovakija, Vengrija. V4 valstybės turi reguliarių susitikimų tradiciją, ypač prieš Europos Tarybos susitikimus, jos turi įkūrusios karinę grupę ir Višegrado fondą. Tiek ankstesnės „Piliečių platformos“, tiek dabartinės „Teisės ir teisingumo“ vyriausybės dėjo daug vilčių į V4 ir tikėjosi iš jo sukurti stabilų šalių aljansą, kuriuo padėtų paveikti sprendimus ES lygiu. Nepaisant to, šios viltys neišsipildė. Čekija, Vengrija ir Slovakija daug mažiau sugrėsmina Rusiją, jos neteikia prioriteto santykiams su Ukraina ir jos eurointegracijai bei yra žymiai mažiau linkusios konfliktuoti su Vokietija. Todėl V4 šiandien Lenkijoje yra labiau vidaus politikos įrankis, skirtas parodyti, kad ji nėra izoliuota Europoje, ir kartais užblokuoti nepalankius sprendimus ES lygiu, pvz., sprendimą dėl migrantų perkėlimo. Pastaruoju metu V4 regioninio bendradarbiavimo formato nesėkmės simboliu galima laikyti Lenkijos nesutarimus su Čekija dėl anglies kasyklos veiklos Turove.¹⁷

Bukarešto devintukas

Galiausiai verta paminėti dar vieną Lenkijai svarbų regioninio bendradarbiavimo formatą. Tai yra NATO rėmuose veikiantis Bukarešto devintukas (B9), kurį sudaro Estija, Latvija, Lietuva, Lenkija, Vengrija, Čekija, Slovakija, Rumunija, Bulgarija. B9 neturi jokių formalių struktūrų. Tai neformalus diplomatinis forumas, kurio dalyviai renkasi prieš kiekvieną NATO viršūnių susitikimą derinti savo pozicijas. Tikslas yra pasiekti bendrą nuostatą dėl tolimesnių NATO veiksmų Rytų flange ir su tokia pozicija ateiti į patį NATO susitikimą. Tai turi stiprinti Lenkijos ir kitų B9 valstybių derybinę galią tiek derantis su JAV dėl papildomų saugumo garantijų, tiek atsveriant Prancūzijos, Vokietijos, Italijos ir kitų NATO narių norą nukreipti NATO resursus į kitas sritis arba atkurti dialogą su Rusija.

Baltijos jūros bendradarbiavimo formatai

Lenkija taip pat dalyvauja regioninio bendradarbiavimo platformose, vienijančiose valstybes aplink Baltijos jūrą. Pirmiausia, tai ES Baltijos jūros regiono strategijos bendradarbiavimo platforma, kuriai priklauso Baltijos jūros valstybės, esančios ES. Antra – Baltijos jūros valstybių taryba, kuriai priklauso visos Baltijos jūros valstybės bei Islandija ir Norvegija. Vis dėlto nė vienas iš šių formatų nėra prioritetas Lenkijos užsienio politikoje ir Lenkija neskiria jiems didelių resursų ir dėmesio.

2 Lietuvos regioninis bendradarbiavimas – svarbiausia saugumas

Skirtingai nei Lenkiją, Lietuvą galima laikyti mažąja valstybe. Anot Davido R. Mareso, tai valstybės, negalinčios paveikti sistemos, nebent būdamos aljanse,¹⁸ arba galinčios paveikti labai ribotai. Be to, mažosioms valstybėms yra būdinga „pastogės“ (angl. *shelter*) strategija, kuria jos ieško paramos iš kitų didžiųjų valstybių ir tarptautinių organizacijų savo saugumo ir išlikimo užtikrinimui.¹⁹ Tad Lietuvos keliami tikslai regioniniam bendradarbiavimui pirmiausia turi didinti jos saugumą, o Lietuvos įtakos augimas užima žemesnę vietą prioritetų sąrašė.

Pagrindinė regioninio bendradarbiavimo platforma Lietuvai už ES ribų yra Rytų partnerystės programa. Lietuvai Rytų partnerystės tikslas yra priartinti Ukrainą, Moldovą, Sakartvelą kiek įmanoma arčiau ES, tikintis, kad iki 2027 m. šios įgaus ES narių kandidačių statusą.²⁰ Šitaip Lietuva tikisi padidinti saugumo zoną Rytuose, atsverti Rusijos įtaką regione ir atverti naujas ekonominio, politinio, kultūrinio bendradarbiavimo galimybes su Rytų partnerystės valstybėmis, taip kuriant gerovę Lietuvoje.

Panašiai kaip ir Lenkija, Lietuva skirsto Rytų partnerystės šalis į perspektyvias, t. y. tas, kurios rodo norą bendradarbiauti su ES (Ukraina, Moldova, Sakartvelas), ir neperspektyvias, t. y. tas, kurių nedomina euointegracija (Azerbaidžanas ir Baltarusija). Lietuva pastaraisiais mėnesiais taip pat pradėjo aktyviau plėtoti ryšius su Armėnija, kurioje Vilnius mato norą artėti prie Europos. Nors Lietuva neturi aiškių idėjų, kaip Rytų partnerystė galėtų toliau veikti Baltarusijos ir Azerbaidžano atvejais, Ukrainos, Moldovos ir Sakartvelo kontekstuose Rytų partnerystę galėtų atgaivinti aktyvesnis Šiaurės šalių ir Vokietijos dalyvavimas.²¹

Dar viena svarbi regioninio bendradarbiavimo platforma yra Šiaurės ir Baltijos šalių aštuntukas („Nordic-Baltic Eight“ – NB8). Tai neformali struktūra, apjungianti Lietuvą, Latviją, Estiją, Suomiją, Švediją, Norvegiją, Daniją ir Islandiją. Verta išskirti, kad NB8 narės, priklausančios ES, reguliariai sutinka prieš ES viršūnių susitikimus aptarti bendras pozicijas ir susitikimų darbotvarkę.²² Lietuva dalyvauja ir siauresniame regioninio bendradarbiavimo formate, apimančiame Lietuvą, Latviją ir Estiją. Pagrindinį vaidmenį jame atlieka Baltijos Ministrų Taryba ir Baltijos Asamblėja.

Šios bendradarbiavimo platformos su Baltijos ir Šiaurės šalimis turėtų atlikti dvi funkcijas. Pirma, jos padeda spręsti probleminius klausimus regione ir didina Lietuvos integraciją į Vakarų Europą. Ypač svarbus prioritetas yra Baltijos šalių elektros tinklų sinchronizacija su Vakarų Europos tinklais ir bendros energetikos rinkos kūrimas. Taip pat svarbus pozicijų užsienio politikos klausimais koordinavimas, ypač ES lygiu. Šitaip Lietuva tikisi didinti valstybių koaliciją, kuri pritartų jos pozicijai dėl jai aktualių klausimų, ypač politikos Rusijos atžvilgiu ir paramos Rytų partnerystei. Vis dėlto per pastaruosius keletą metų tapo pastebimos šių bendradarbiavimo platformų ribos: jos neprisidėjo prie skirtumų tarp valstybių sumažinimo arba bendros pozicijos radimo. Pavyzdžiui, Lietuvai sunkiai sekasi įtikinti Latviją ir Estiją blokuoti Astravo atominės elektrinės elektros patekimą į Baltijos rinką, šalys ilgą laiką nesutarė dėl projekto „Rail Baltica“ administravimo. Nepaisant Lietuvos vilčių, Švedija, Danija ir Suomija nedemonstruoja noro aktyviai angažuotis į Rytų partnerystės programą arba plėtoti santykius su Ukraina, Moldova, Sakartvelu.

Šiame kontekste verta išskirti, kad Lietuva dalyvauja ES strategijos Baltijos jūros regionui formate. Nors Lietuvos politikai dažnai pabrėžia Šiaurės krypties reikšmę, šiai bendradarbiavimo platformai Lietuva neskiria didelio dėmesio. Lietuva yra ir Baltijos jūros valstybių

tarybos narė, tačiau jai Lietuva neteikia prioriteto. Viena iš priežasčių gali būti Rusijos priklausymas Tarybai. Lietuvos politikų įsitikinimu, joks bendradarbiavimas daugiašaliame formate su Rusija negali būti vaisingas.

Lietuva priklauso ir B9 formatui. Lietuva dalyvauja B9 suvažiavimuose, bet nerodo jame didesnės iniciatyvos, pati nesiima organizuoti susitikimų šio formato rėmuose. Tai galima būtų paaiškinti tuo, kad Lietuva kol kas nemato (ar nenori matyti) savo interesų formuojant jungtį tarp Baltijos jūros ir Juodosios jūros teatrų. Ji yra labiau linkusi trakuoti Baltijos valstybes ir Lenkiją kaip sudarančias NATO rytinį flangą, o Bulgariją ir Rumuniją priskirti prie NATO pietinio flango. B9 bendradarbiavimas yra paremtas prielaida, kad visos formato narės sudaro NATO rytinį flangą.

Lietuva dalyvauja ir Trijų jūrų iniciatyvoje. Nors Lietuvos Respublikos Seimas pabrėžė 3SI svarbą,²³ bet Lietuvos Vyriausybė kol kas laikosi santūrios pozicijos. Ji neprieštaravo, kad „Rail Baltica“ ir „Via Baltica“ būtų įtraukti po 3SI „iškaba“, ir prisidėjo prie Trijų jūrų iniciatyvos investicinio fondo, bet pati nerodo iniciatyvos ir nesiima organizuoti susitikimų. Vienintelis ryškesnis naujas projektas, kurį 3SI rėmuose pradėjo vykdyti Lietuva, yra 5G jungčių integravimas į transporto koridorius su Lenkija, Latvija, Estija.²⁴

Nedidelį Lietuvos entuziazmą paaiškina tai, kad Lietuva šiame formate kol kas nemato akivaizdžios naudos. Pvz., iš 8 prioritetinių projektų, kuriuose dalyvauja Lietuva, 7 buvo pradėti dar prieš įsikuriant 3SI ir tik vėliau performuluoti kaip šios iniciatyvos dalis.²⁵ Be to, kol kas nebuvo inicijuoti jokie didesni nauji infrastruktūriniai projektai 3SI rėmuose, į kuriuos būtų įtraukta Lietuva. Prie to prisideda ir Lietuvos neužtikrintumas dėl pačios 3SI ateities: iš 90 projektų tik 2 yra užbaigti, 15 vyksta darbai, 15 pasiektas ženklus progresas, o 58 projektai dar tik yra registruoti.²⁶

3 Lietuvos ir Lenkijos regioninio bendradarbiavimo vizijų panašumai ir skirtumai

Lietuva ir Lenkija priklauso nemažai regioninio bendradarbiavimo platformų: Rytų partnerystė, Liublino trikampis, 3SI, B9. Verta pabrėžti, kad Lenkijos analitikai išskiria blogėjančią saugumo situaciją regione ir mato regioninio bendradarbiavimo formatus kaip galimybę atsverti šioms neigiamoms tendencijoms. Lenkijos tarptautinių santykių instituto vadovas Sławomiras Dębskis pastebi, kad po „Brexit“ sustiprėjo Vokietijos ir Prancūzijos noras primesti savo ES ateities ir integracijos viziją likusioms bendrijos narėms. Ypač pavojingas yra šių šalių siekis eliminuoti veto teisę priimant ES užsienio politikos ir gynybos sprendimus. Tai iš esmės leistų Vokietijai ir Prancūzijai užvaldyti visą ES užsienio ir gynybos politiką ir vesti atskiras derybas su Rusija ignoruojant Vidurio Europos šalių interesus. Dėl to, anot Dębskio, Baltijos, Juodosios ir Adrijos jūrų šalys privalo bendradarbiauti, kad atsvertų šią galios asimetriją. Lenkija ir kitos Vidurio Europos regiono valstybės turėtų plėtoti Europos gynybos pajėgumus, bet tai turėtų papildyti, o ne konkuruoti su dabar esančiomis NATO struktūromis.²⁷

Niūresnį vaizdą piešia Lenkijos užsienio reikalų ministro politinio kabineto ir Nacionalinės vystymosi tarybos prie Lenkijos Respublikos Prezidento narys Przemysławas Żurawskis vel Grajewskis. Jis teigia, kad JAV prioritetu tapo konkurencija su Kinija ir dėl to ji siekia sumažinti konfrontaciją kituose frontuose ir iš jų permesti resursus į Ramiojo ir Indijos vandenyno regionus. Todėl, anot Żurawskio vel Grajewskio, JAV nusprendė patikėti saugumo užtikrinimą regione Vokietijai ir bando „perkrauti“ santykius su Rusija. Anot jo, šis manevras nepavyks: Vokietija neturi pajėgumų ir

visuomenės palaikymo vykdyti aktyvią gynybos politiką regione, o Rusija tokius JAV žingsnius traktuos kaip Vakarų silpnumo įrodymą. Anksčiau ar vėliau J. Bideno administracija supras, kad jų pasirinkta strategija yra nereali, ir grįš prie senesnės savo politikos: atgrasyti Rusiją bendradarbiaujant su Vidurio Europos šalimis. Pasak Żurawskio vel Grajewskio, kol tai įvyks, Lenkija turi plėtoti bendradarbiavimą regioniniuose formatuose: B9, 3SI, V4, Liublino trikampyje, Lenkijos, Rumunijos ir Turkijos ir Lenkijos, Ukrainos ir Turkijos trišaliuose formatuose. Ypač svarbus dėmuo galėtų būti šių visų regioninio bendradarbiavimo formatų šalių sąveika gynybos pramonėje, bent jau tarp Lenkijos, Baltijos šalių, Rumunijos, atveriant galimybę įtraukti Ukrainą ir Turkiją. Šiame kontekste P. Żurawskis vel Grajewskis mato galimybę plėtoti bendradarbiavimą su Skandinavijos šalimis.²⁸

Panašiai situaciją mato ir Lenkijos užsienio reikalų ministerija. Jos išleistoje „Lenkijos užsienio politikos strategijoje 2017–2021“ teigiama, kad Europa nebus vieninteliu regionu, į kurio saugumo užtikrinimą bus įsitraukusi JAV. Tai neišvengiamai paveiks Lenkijos saugumą.²⁹ Vienas iš būdų atsverti šias neigiamas tendencijas yra bendradarbiavimas regioniniu formatu, ypač su Rumunija, V4, Baltijos ir Šiaurės šalimis, vykdam aktyvią Rytų politiką.³⁰ Taip pat yra išskiriama būtinybė plėtoti bendradarbiavimą tarp Lenkijos ir Skandinavijos gynybos pramoniių.³¹

Taigi, Lenkijoje pastebima prastėjanti saugumo situacija regione ir, panašiai kaip ir Lietuvoje, plėtojant regioninį bendradarbiavimą pastaruoju metu didesnis dėmesys yra teikiamas saugumui, o ne įtakos didinimui. Nepaisant šio panašumo, tarp Lenkijos ir Lietuvos yra nemažai skirtumų teikiant prioritetus ir resursus skirtingoms iniciatyvoms.

Galima teigti, kad Lietuva ir Lenkija iš esmės turi identišką požiūrį į Rytų partnerystę. Abi

šalys jai teikia didelį prioritetą ir suvokia kaip galimybę sustiprinti savo saugumą. Verta pabrėžti, kad tiek Lietuva, tiek Lenkija supranta, kad Rytų partnerystė gali išgyventi įvairius etapus ir ES lygiu gali svyruoti tiek finansinis, tiek politinis palaikymas Rytų partnerystei. Dėl to Lietuva ir Lenkija mato poreikį kurti papildomus formatus, kurie galėtų veikti kaip alternatyvus eurointegracijos variklis Rytų partnerystės šalims, pvz., Liublino trikampis.

ES viduje valstybių regioninio bendradarbiavimo vizijos skiriasi. Lenkija daugiausia dėmesio skiria valstybėms tarp Vakarų Europos ir rytinės ES sienos ir esminį vaidmenį šioje vietoje atlieka Trijų jūrų iniciatyva. Lenkija būdama vidutine galia gali pasirūpinti savo saugumu per NATO ir plėtodama strateginę partnerystę su JAV. Tad 3SI yra skirta mažinti Lenkijos ekonominį, infrastruktūrinį ir technologinį atsilikimą nuo Vakarų Europos ir ilgainiui didinti jos galimybes paveikti ES politiką.

Lietuva yra susitelkusi ties Baltijos jūros regionu. Šie skirtumai yra nulemti skirtingos šalių geografinės padėties ir dydžio. Lietuvai svarbu plėtoti bendradarbiavimą su Baltijos šalimis, kad išspręstų praktines kliūtis integruojantis į Vakarų Europą. Bendradarbiavimas su Šiaurės šalimis yra paremtas prielaida, kad jos taip pat gali būti susirūpinusios agresyvėjančia Rusijos užsienio politika³² ir būti suinteresuotos remti Lietuvos saugumą bei jos rytinių kaimynių eurointegraciją. Lietuva nemano, kad panašų bendradarbiavimą galima būtų išvystyti su Višegrado ar Juodosios jūros valstybėmis. Vis dėlto būtina paminėti, kad pastaraisiais metais Lenkijos politikai intensyviau dalyvauja Baltijos Tarybos susitikimuose.

Verta pabrėžti, kad nors tai mažiau matoma viešojoje erdvėje, Lenkija vis daugiau bendradarbiauja ir su Šiaurės šalimis. Iki 2022 m. turėtų būti baigtos dujotiekio „Baltic Pipe“, kuris tieks Norvegijos dujas per Danijos teritoriją Lenkijai, statybos. Taip pat Lenkija siekia stiprinti karinį bendradarbiavimą su Šiaurės

šalimis. Lenkiją ypač domina jų pasiekimai vystant karines technologijas,³³ taip pat Suomijos ir Estijos patirtis įvedant bei administruojant visuotinį šaukimą kariuomenėje, karių savanorių pajėgas. Prie to galima pridėti ir labai gerus Lenkijos santykius su Estija – Varšuvą domina Talino kibernetinio saugumo ir pasienio apsaugos užtikrinimo patirtis.³⁴ Be to, Lenkija pamažu investuoja į savo karinio jūrų laivyno plėtrą, o viena iš pagrindinių Lenkijos kariuomenės ir NATO pajėgų vadaviečių yra įsikūrusi Ščecine ir yra sudaryta iš Lenkijos, Vokietijos ir Danijos kariškių.

Šiuo metu Lietuvą, Lenkiją ir Šiaurės šalis jungia ES Baltijos jūros regiono strategijos, Baltijos jūros valstybių tarybos ir *ad hoc* vykstantys bendri V4 ir NB8 susitikimų regioninio bendradarbiavimo formatai. Nė vienas iš jų šiuo metu nėra itin aktyvus ir efektyvus, tačiau ateityje Lenkija gali susidomėti plėtoti kurį nors iš jų.

Išvados ir rekomendacijos

Lietuva ir Lenkija priklauso ne vienai regioninio bendradarbiavimo platformai, tačiau dėl valstybių dydžių jos platformas išnaudoja skirtingai, o regioninis bendradarbiavimas kol kas neveikia kaip papildomas veiksnys, stiprinantis Lietuvos ir Lenkijos strateginę partnerystę. Nepaisant to, galima rasti būdų, kaip padidinti abiejų valstybių sąveiką įvairiose regioninio bendradarbiavimo formatuose.

- Lietuva ir Lenkija iš esmės vienodai žiūri į Rytų partnerystės programą – abiem valstybėms ji yra labai svarbi. Dėl to Lietuva ir Lenkija gali vienyti jėgas reformuojant pačią programą, ieškant naujų instrumentų ir sprendimų tiek nedemokratinėms valstybėms, tiek šalims, kurios siekia narystės ES, ir kartu veikti užsitikrinant paramą šiai reformai iš kitų ES narių.

- Nerandant paramos ES Rytų partnerystės programai, Lietuva ir Lenkija turėtų stiprinti bendradarbiavimą su Ukraina Liublino trikampio rėmuose. Tokiam žingsniui yra reikalingas ne tik politinis ir karinis bendradarbiavimas, bet ir realūs ekonomikos, kultūros, mokslo, pilietinės visuomenės, energetinio ir kibernetinio saugumo projektai, kurie jungtų Lietuvos, Lenkijos ir Ukrainos verslą, menininkus, mokslininkus, pilietines organizacijas. Tai leistų tęsti Ukrainos eurointegraciją ir plėtoti ryšius su ES, nepaisant kitų ES narių skepticizmo. Be to, tokia forma Lietuva galėtų atlikti Lenkijos ir Ukrainos tarpininko ir moderatoriaus vaidmenį, nes šių šalių santykiuose netrūksta įtampos ir ne visada pavyksta išvengti krizių. Ateityje galima būtų įkurti panašaus pobūdžio bendradarbiavimo platformą Sakartvelui, o įtraukus papildomai Rumuniją – Moldovai.
- Lietuva turėtų aktyviau įsitraukti į 3SI. J. Bideno administracija, nepaisant pasaulėžiūros nesutarimų ir priekaištų dėl teisinės viršenybės dabartinei Lenkijos Vyriausybei, toliau išreiškia paramą 3SI, o joje be Lenkijos ir Kroatijos vis aktyviau pradeda veikti Rumunija, Bulgarija ir Estija. Visa tai rodo, kad 3SI yra ilgalaikis projektas, pritraukiantis vis daugiau politinės paramos, kuris nesibaigs net ir pasikeitus valdžiai Lenkijoje. Aktyvesnis Lietuvos įsitraukimas leistų sustiprinti santykius su kitomis Višegrado valstybėmis, Rumunija, Bulgarija, Kroatija ir Slovėnija, atvertų naujas galimybes Lietuvos verslui, mokslininkams, nevyriausybiniams organizacijoms ir prisidėtų prie Lietuvos karinio saugumo. Ilgainiui tai leistų Lietuvai sustiprinti savo pozicijas ES ir išplėsti klausimų spektrą, kuris domina Vilnių, o tai yra vienas iš naujausių Lietuvos užsienio politikos tikslų.³⁵
- Aktyvesnis Lietuvos įsitraukimas į 3SI prisidėtų prie transatlantinių santykių plėtos, sustiprintų JAV ryšius su ES. Pirma, Lietuva turėdama gerus santykius su dabartine JAV administracija galėtų ją skatinti aktyviau įsitraukti į 3SI. Antra, aktyvus Lietuvos veikimas 3SI leistų sušvelninti pablogėjusių Lenkijos ir JAV santykių pasekmes. Trečia, plečiant bendradarbiavimą 3SI rėmuose Lietuvai būtų lengviau įtikinti Lenkiją, Rumuniją ir kitas Vidurio Europos valstybes, kad 3SI yra geresnė alternatyva Kinijos propaguojamam 16+1 formatui, ir paskatinti jas pasitraukti iš jo.
- Lietuva galėtų ieškoti naujo regioninio bendradarbiavimo formato, kuris apimtų Baltijos valstybes, priklausančias ES. Potencialiai tai galėtų būti ES Baltijos jūros regiono strategijos bendradarbiavimo formatas, kurį reikėtų „perkrauti“. Tokia forma galėtų būti aptariamai ir vystomas bendradarbiavimas aplinkosaugos ir energetinės transformacijos klausimais. Tai yra ypač svarbu atsižvelgiant į aštrėjantį Lenkijos ir Vokietijos konfliktą dėl Varšuvos noro plėtoti branduolinę energiją: daugiašalis formatas, skirtinamas regiono pozicijos šiuo klausimu (pvz., Suomija neketina atsisakyti branduolinės energijos) galėtų prisidėti prie kompromiso paieškos. Be to, tokia forma galima būtų plėtoti bendradarbiavimą tarp Baltijos valstybių šalių gynybos pramonės sektorių. Papildoma nauda Lietuvai iš ES Baltijos jūros regiono strategijos bendradarbiavimo formato aktyvavimo būtų iš bendro Lenkijos ir Vokietijos dalyvavimo jame, nes tai leistų Lietuvai mažinti įtampą, kylančią iš spaudimo pasirinkti Varšuvą arba Berlyną.

Šaltiniai

- ¹ „Varšuvoje susitikę Lietuvos ir Lenkijos premjerai aptarė strateginės partnerystės stiprinimą“. *15min.lt*, rugsėjo 21 d., 2021, <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/varsuvoje-susitike-lietuvas-ir-lenkijos-premjera-aptare-strategines-partnerystes-stiprinima-56-1566918>.
- ² Anot politologo Rafała Matyjos, susumavus pastarųjų metų Lenkijos visuomenės nuomonės apklausas ir pagal jas perskaičiavus Seimo mandatų skaičių, tenkantį partijoms, dabartinė opozicija turi persvarą prieš „Teisės ir teisingumo“ partiją. Kaip teigia R. Matyja: „Labiausiai tikėtinas scenarijus tai iš šiandieninės opozicijos suformuota Vyriausybė su nedidele persvara ir dažniais ir efektyviais prezidento Andrzejaus Dudos veto.“ Plačiau: Rafał Matyja, „Sondażowa przewaga opozycji“, *polityka.pl*, spalio 2 d., 2021, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/2136588,1,sondazowa-przewaga-opozycji.read>.
- ³ Pasaulio banko duomenys.
- ⁴ David R. Mares, „Middle Powers under Regional Hegemony: To Challenge or Acquiesce in Hegemonic Enforcement“, *International Studies Quarterly*, 32(4), 1988, 453–471.
- ⁵ Strategia Polskiej Polityki Zagranicznej 2017-2021, 3.
- ⁶ Jakub Benedyczak, Anna Maria Dyrer, Lidia Gibađło, Elżbieta Kaca, Jakub Pierkowski, Daniel Szeligowski. *Wizja Rozwoju Partnerstwa Wschodniego po 2020 roku*, Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Marzec 2019, https://www.pism.pl/publikacje/Raport_PISM_Wizja_rozwoju_Partnerstwa_Wschodniego_po_2020_roku
- ⁷ Ten pat.
- ⁸ „Plan współpracy pomiędzy Rzeczpospolitą Polską, Republiką Litewską i Ukrainą w ramach Trójkąta Lubelskiego“, *Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*, žiūrėta spalio 6 d., 2021, <https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2021/0803/114847-mapa-drogowa-trojkat-lubelskiego-1.pdf>
- ⁹ Marta Drabczuk, Aleksandra Kuczyńska-Zonik, „Trójkąt Lubelski – perspektywy współpracy polsko-litewsko-ukraińskiej“, *Instytut Europy Środkowej*, Komentarze IEŚ 236, 139/2020, <https://ies.lublin.pl/komentarze/trojkat-lubelski-perspektywy-wspolpracy-polsko-litewsko-ukrainskiej-2/>
- ¹⁰ Daniel Fried, Georgette Mosbacher, Ian Brzezinski, „Fried, Mosbacher, Brzezinski: What is the Three Seas Initiative? From Vision to Action“, *trimarium.pl*, 2021, <https://trimarium.pl/en/fried-mosbacher-brzezinski-what-is-the-three-seas-initiative-from-vision-to-action/>.
- ¹¹ Ten pat.
- ¹² Ten pat.
- ¹³ Ten pat.
- ¹⁴ Kurt Volker, „Three Seas Initiative Merits Full U.S. Support“, *Center for European Policy Analysis*, liepos 12 d., 2021, <https://cepa.org/three-seas-initiative-merits-full-u-s-support/>.
- ¹⁵ Ben Hodges, *Polityka Insight: Rizyka i Trendy 2021*, 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=B2oCrBHg9-E>.
- ¹⁶ Strategia Polskiej Polityki Zagranicznej 2017–2021, 10.
- ¹⁷ Maria Wilczek, „No deal reached in coal mine dispute with “irrational” Czechs, says Poland“, *Notes from Poland*, spalio 1 d., 2021, <https://notesfrompoland.com/2021/10/01/no-deal-reached-in-coal-mine-dispute-with-irrational-czechs-says-poland/>.
- ¹⁸ Mares, „Middle Powers under Regional Hegemony“, 456.

- ¹⁹ Thorhallsson, B., Bailes, A., J., K., „Small State Diplomacy.“ Kn. *The Sage Handbook of Diplomacy*, sud. Costass M. Constantinou, Pauline Kerr, Paul Sharp, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC, Melbourne: SAGE, 2016, 294–307.
- ²⁰ „XVIII-osios Lietuvos Respublikos Vyriausybės programa (užsienio politikos dalis)“, *Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija*, gruodžio 28 d., 2020, <https://www.urm.lt/default/lt/uzsienio-politika/naujienos-kalbos-publikacijos/LR-vyriausybes-programa-UP-dalis>.
- ²¹ Ten pat.
- ²² „NB8“, *Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija*, vasario 10 d., 2021, <https://www.urm.lt/default/lt/uzsienio-politika/uzsienio-politikos-prioritetai/regioninis-bendradarbiavimas/nb8>.
- ²³ „Lietuvos Respublikos Seimo rezoliucija dėl Lietuvos Respublikos užsienio politikos kryptių“, *Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija*, vasario 10 d., 2021, <https://www.urm.lt/default/lt/uzsienio-politika/savbiausi-dokumentai/lr-seimo-rezoliucija-del-lr-uzsienio-politikos-krypciu>.
- ²⁴ 5G Cross-Border Transport Corridors for connected and automated Mobility CAM in Baltics. Plačiau: „Priority Projects“, *Three Seas*, žiūrėta spalio 6 d., 2021, <https://3seas.eu/about/progressreport>.
- ²⁵ Ten pat.
- ²⁶ „Status Report of 2021“, *Three Seas*, žiūrėta spalio 6 d., 2021, <https://projects.3seas.eu/report>.
- ²⁷ Sławomir Dębski, „Dominacja Francji i Niemiec stawia pytania o przyszłość integracji europejskiej. Transformacja Zachodu a bezpieczeństwo Polski“, *Klub Jagielloński*, rugsėjo 30 d., 2021, <https://klubjagiellonski.pl/2021/09/30/dominacja-francji-i-niemiec-zagrozeniem-dla-integracji-europejskiej-transformacja-zachodu-a-bezpieczenstwo-polski/>.
- ²⁸ Przemysław Żurawski vel Grajewski, „Aktywnie przeczekać niekorzystną koniunkturę. Transformacja Zachodu a bezpieczeństwo Polski“, *Klub Jagielloński*, rugsėjo 28 d., 2021, <https://klubjagiellonski.pl/2021/09/28/aktywnie-przeczekac-niekorzystna-koniunktura-transformacja-zachodu-a-bezpieczenstwo-polski/>.
- ²⁹ Strategia Polskiej Polityki Zagranicznej 2017-2021, 4.
- ³⁰ Ten pat, 7.
- ³¹ Ten pat 11.
- ³² Šiaurės šalių nuosekliai vykdoma kariuomenės modernizacija rodo, kad tokia prielaida nėra visiškai be pagrindo: Mateusz Zielonka, „Pancerna Skandynawia [ANALIZA]“, *Defence24.pl*, rugpjūčio 30 d., 2021, <https://www.defence24.pl/pancerna-skandynawia-analiza>.
- ³³ Zbigniew Rau, Przemysław Żurawski vel Grajewski, „Nic o nas bez nas“, *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, Nr. 2(85), 2021, 68–72.
- ³⁴ Żurawski vel Grajewski, „Aktywnie przeczekać niekorzystną koniunkturę“
- ³⁵ „XVIII-osios Lietuvos Respublikos Vyriausybės programa (užsienio politikos dalis)“